

Natəvan Yadulla KƏRƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının dosenti psixol.ü.f.d
E-mail: natavan.karamova@wcu.edu.az

Sücayyət Əli QURBANOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: sucayetqurbanova3@gmail.com

**AUTİZMLİ UŞAQLARIN ƏSAS PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN SOSIAL-
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Autizm erkən uşaqlıq dövründə ən çox rast gəlinən psixoloji narahatlıqlardan biridir. Simptomları erkən yaşlarda müşahidə oluna bilər. Əksər hallarda 12-36 ay arasında aşkar edilir. Bu diaqnoz daha çox oğlan uşaqlarında müşahidə olunur. Autizmlı uşaqlar sosial münasibətlərdə, emosional sferada və qarşılıqlı ünsiyyətdə çətinliklər çəkirlər. Onlarda empatiya hissi zəif olur, digər insanların davranışlarını və duyğularını anlamaqda çətinlik çəkirlər. Beləliklə, onların sosial münasibətləri və qrup fəaliyyətində olan iştirakı da məhdudlaşır. Eyni zamanda belə uşaqlar təkrarlanan və stereotip davranışlara meyilli, dəyişikliklərə qarşı həddən artıq həssas olurlar. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, erkən diaqnostika və düzgün psixoloji müdaxilə sayəsində uşaqların sosial bacarıqları və psixoloji inkişafını korreksiya etmək mümkündür. Nəticə etibarilə, autizmlı uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini anlamaq, onlara fərdi yanaşmaq, inkişaflarına dəstək olmaq onların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün vacibdir.

Bu məqalədə autizmlı uşaqların əsas problemləri və onların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdıracağıq.

Açar sözlər: autism spektr pozuntusu, sosial-psixoloji xüsusiyyətlər, maarifləndirmə, korreksiya

UOT: 159.922.76

DOI: <https://doi.org/10.54414/LGUY8244>

Giriş

Autizm spektr pozuntusu (ASD) müasir dövrdə uşaqlar arasında ən çox müzakirə olunan inkişaf pozuntularından biri olmaqla yanaşı, bütün dünyada ailələrin, tədqiqatçıların və mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Bu pozuntuya malik uşaqların gündəlik həyat fəaliyyətlərində üzləşdiyi çətinliklər, eləcə də onların sosial və psixoloji xüsusiyyətlərinin dərk olunması, son illərdə tədqiqatların əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Aşağıdakı məqamlar autizmlı uşaqların problemlərinin və onların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqinin aktuallığını aydın şəkildə göstərir.

Autizm spektr pozuntusunun diaqnozu ilə yaşayan uşaqların sayı global miqyasda artma meyli göstərir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında

Xəstəliklərə Nəzarət və Profilaktika Mərkəzinin (CDC) məlumatlarına görə, autizmin rastgəlmə tezliyi son 20 il ərzində xeyli yüksəlmişdir. Eyni zamanda, Avropa ölkələrində də oxşar artım müşahidə olunur. Bu statistika yalnız diaqnostik meyarların təkmilləşdirilməsi ilə izah olunmur; həm genetik, həm də ekoloji faktorların rolu da diqqətə alınır. Beləliklə, bu tədqiqat mövzusunun aktuallığı, artan yayılma göstəricilərindən dolayı həm ictimai səhiyyə, həm də sosial siyasət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial təsirlərdən bir olaraq ailələrin psixoloji və iqtisadi yükü artır, valideynlər uşaqların xüsusi qayğıya, mütəmadi müalicə və reabilitasiya proqramlarına ehtiyacı olduğundan sosial və maliyyə problemləri ilə üzləşə bilirlər. Cəmiyyət daxilində inklüziv mühitin formalaşması,

autizmlı uşaqların hüquqlarının qorunması və onların sosial iştirakçılığının təmin edilməsi üçün yeni strategiyalara ehtiyac yaranır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə diaqnostika və terapiya imkanlarının məhdudluğu, autizmlı uşaqların problemlərini daha da dərinləşdirir.

Əsas hissə

Autizmlı uşaqların qarşılaşdığı çətinliklər, xüsusilə erkən yaş dövründə daha aydın nəzərə çarpır. Nitq inkişafındakı gerilik, sosial qarşılıqlı təsir problemləri, sensor inteqrasiya pozuntuları və təkrarlanan davranışlar uşağın inkişafını müxtəlif istiqamətlərdə məhdudlaşdırır. Tədqiqatların göstərdiyinə görə, erkən diaqnostika və müvafiq reabilitasiya tədbirləri uşağın potensialını maksimum səviyyədə üzə çıxarmağa kömək edir. Bu səbəbdən mövzunun aktuallığı, məhz erkən müdaxilə proqramlarının mahiyyətinin və nəticələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılması ilə də əlaqədardır. Təhsil imkanları da mövcuddur. Belə ki, xüsusi təhsil proqramları və inklüziv təhsil modelləri autizmlı uşaqların sosial bacarıqlarını artırır, cəmiyyətə inteqrasiya prosesini sürətləndirir. Müəllimlərin və məktəb psixoloqlarının autizm barəsində bilik səviyyəsinin artırılması, təlim prosesində uyğunlaşdırılmış metodların tətbiqi vacibdir. Ailənin və mütəxəssislərin əməkdaşlığı, uşağın təhsil mühitində daha çox irəliləyişə nail olmasını təmin edir.

Autizmlı uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətləri onların davranış modellərini, emosional reaksiyalarını və sosial münasibətlərini formalaşdıran əsas amillərdəndir. Onların ünsiyyətə açıq olmaması, göz kontaktından qaçınması, sensor yüklənmələrə qarşı həddən artıq həssaslıq göstərməsi və ya tam əksinə, biganə qalması gündəlik həyatlarında müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər. Bu xüsusiyyətlərin elmi əsaslarla araşdırılması, uşağın ehtiyaclarına uyğun fərdi proqramların tərtibi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. İstifadə olunan terapiyalardan, “Davranış terapiyası” (ABA, TEACCH və s.) yanaşmalarının uğurlu olması üçün uşağın emosional və sosial xüsusiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi tələb olunur. Sosial-emosional inkişaf isə ailə və mütəxəssisin əməkdaşlığının effektivliyini artırmaq üçün əsas

platforma rolunu oynayır. Autizmlı uşaqlarla çalışan mütəxəssislərin (psixoloqlar, pedaqoqlar, loqopedlər və s.) hazırlıq səviyyəsi, onların sosial-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq bacarığı ilə sıx əlaqəlidir. Autizmlı uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında ailə dəstəyi əsas həlledici faktorlardan biridir. Valideynlər uşaqlarının inkişafında başlıca rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda psixoloji və emosional gərginlik yaşayırlar. Buna görə də, ailələrə psixoloji məsləhət, təlim və sosial xidmətlər təqdim edilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Lakin ailələrin təkcə fərdi səviyyədə dəstəklənməsi kifayət deyil; eyni zamanda cəmiyyətin, xüsusilə də təhsil və səhiyyə sahəsinin, autizm haqqında maarifləndirilməsi və müsbət münasibətin formalaşması tədqiqatın aktual istiqamətlərindən biridir. Autizmlı uşaqların problemlərinin və onların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təkcə psixologiya və pedaqogika ilə məhdudlaşmır. Biologiya, genetica, nevrologiya, sosial iş və digər sahələr də bu mövzu ilə yaxından əlaqəlidir. Bu da tədqiqatın aktuallığını daha da artırır, çünki autizm fenomeninin tam anlaşılması üçün müxtəlif elm sahələrinin əməkdaşlığı zəruridir. Tibbi elmlər, autizmin nevroloji əsaslarını, genetik meyilliliyi və bioloji faktorları araşdırır. Psixologiya, sosial qarşılıqlı əlaqələri, davranış nümunələrinin qiymətləndirilməsi və terapiya metodlarının hazırlanmasını təşkil edir. Pedaqogika, xüsusi təhsil və inklüziv təhsil proqramlarının tətbiqi, fərdi inkişaf planlarını hazırlayır. Sosiologiya, cəmiyyətin autizmlı fərdlərə münasibətini öyrənir, sosial inteqrasiya modellərini qiymətləndirir. Sosial iş, ailələrin dəstəklənməsi, sosial xidmətlərin koordinasiyası və uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdıran layihələri həyata keçirir. (3. Səh 78)

Praktik tətbiqin bir sıra əhəmiyyətləri vardır. Tədqiqat nəticələrinin real təhsil və müalicə sistemində inteqrasiyası, autizmlı uşaqların inkişaf perspektivlərini genişləndirir. Müəllimlər, psixoloqlar və digər mütəxəssislər üçün hazırlanan təlim proqramlarının təkmilləşdirilməsi, tədqiqatların səmərəliliyini yüksəldir. Ən önəmlisi ailələrin maarifləndirilməsi və sosial dəstək

mexanizmlərinin formalaşdırılması, elmi tədqiqatların nəticələrinin birbaşa cəmiyyətə çatdırılmasını təmin edir. Tədqiqatın əsas məqsədi autizm spektr pozuntusu ilə yaşayan uşaqların qarşılaşdıqları əsas problemləri və onların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini geniş və dərin şəkildə araşdırmaqdır. Məhz tədqiqatlar sayəsində autizmlə uşaqların diaqnostik xüsusiyyətləri qeyd edilir və bu xüsusiyyətlərin sosial və emosional inkişafına təsirini qiymətləndirilir. Ünsiyyət, davranış, sensor inteqrasiya və sosial münasibətlər sahəsində müşahidə olunan çətinlikləri təhlil edilir. Erkən müdaxilə və xüsusi təhsil proqramlarının uşaqların inkişafında oynadığı rol müəyyən olur. Ailə, məktəb və cəmiyyət səviyyəsində autizmlə uşaqlara dəstək verən strategiyaların elmi əsaslarla formalaşdırılması mümkün olur. Autizmlə uşaqların qarşılaşdıqları əsas problemlər ünsiyyət çətinlikləri, davranış problemləri, sensor həssaslıq və sosial qarşılıqlı təsir pozuntularıdır. Bu problemlərin uşaqların gündəlik həyat fəaliyyətlərinə və sosial adaptasiyasına təsirini təsnif etmək şərtdir. (9. Səh 62)

Sosial-Psixoloji Xüsusiyyətlərin Təhlili:

- Uşaqların emosional tənzimləmə, sosial münasibətlər və adaptiv davranışları kimi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Ailə və məktəb mühitinin bu xüsusiyyətlərin inkişafında rolunu qiymətləndirmək.

Erkən Müdaxilə və Təhsil Yanaşmalarının Qiymətləndirilir. Erkən diaqnostika və müdaxilə proqramlarını, o cümlədən davranış terapiyası (məsələn, ABA) və xüsusi təhsil modellərinin effektivliyi araşdırılır. Müxtəlif terapiya və reabilitasiya metodlarının uğur dərəcəsini müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir. Burada eyni zamanda praktik tövsiyələrin siyahı şəkildə hazırlanması da vacib nüanslardan biridir. Bunun sayəsində əldə olunan nəticələrə əsaslanaraq, autizmlə uşaqların sosial-psixoloji inkişafını dəstəkləyəcək təhsil və reabilitasiya strategiyalarını formalaşdırılmalı və ailə, müəllim və mütəxəssislər üçün praktiki tövsiyələr və təlimatların hazırlanmasına töhfə verilməlidir. (10. Səh 70)

Autizmlə fərdlər, digərləri ilə emosional və sosial əlaqələr qurmaqda çətinlik çəkə bilirlər.

Onlar bəzən göz kontaktından qaçınır, digər insanların emosional ifadələrini anlamaqda və uyğun reaksiya verməkdə zəiflik göstərirlər. Həm verbal, həm də qeyri-verbal ünsiyyət sahəsində problemlər müşahidə edilir. Nitq inkişafında gecikmə, məhdud lüğət və dil istifadə qaydalarında uyğunsuzluq autizmin tipik əlamətlərindən hesab olunur. Bununla yanaşı, jest, mimika və bədən dili vasitəsilə ünsiyyətin zəif olması da diqqətə layiqdir. Autizmlə uşaqlar bəzən müəyyən hərəkətləri (məsələn, əllə çırpma, dönmə) təkrarlayır, dar və spesifik mövzulara maraq göstərirlər. Bu davranışlar, onların çevrəyə qarşı həssaslıq və ya özünəməxsus strukturlaşdırılmış dünyaya sahib olduqlarının göstəricisidir. İşıq, səs, toxunma və digər sensor stimullara qarşı həssaslıq və ya biganəlik də autizmin digər əlamətlərindən biridir. Bu xüsusiyyət, gündəlik həyat fəaliyyətlərini və sosial inteqrasiyanı məhdudlaşdırır bilər. Beynəlxalq təsnifat sistemləri, məsələn, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) və International Classification of Diseases (ICD-11), autizmi geniş bir spektr kimi qiymətləndirir. Bu, fərdlərin müxtəlif dərəcədə simptomatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu və hər bir halda eyni kateqoriyaya daxil edildiyini göstərir. Autizmin elmi tədqiqi və diaqnostik yanaşmaları zamanla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu inkişaf tarixi bir neçə əsas mərhələyə bölünə bilər:

Leo Kanner (1943): İlk dəfə 1943-cü ildə, uşaq psixiatri Leo Kanner, autizmin ilkin təsvirini vermiş və “erken infanlik autizmi” adlandırdığı bir pozuntunu təsvir etmişdir. Onun işləri autizmin klinik xüsusiyyətlərini və uşaqlarda müşahidə olunan sosial izolyasiyanı vurğulamışdır.

Hans Asperger (1944): Eyni dövrdə, Avstriyalı pediatr Hans Asperger, autizmin daha yüngül formalarını və yüksək funksionallığa malik olan uşaqları tədqiq etmiş, buna görə də “Asperger sindromu” kimi tanınan vəziyyət ortaya çıxmışdır. Aspergerin işləri, autizmin spektr şəklində müxtəliflik göstərdiyini göstərməyə başlamışdır.

-Diaqnostik Meyarlarda İnkişaf

DSM və ICD-nin Yenidən Tərtib Edilməsi: 1980-ci illərdən etibarən, autizmin diaqnostik meyarları daha dəqiq müəyyənləşdirildi. DSM-III və daha sonra DSM-IV versiyalarında autizm və əlaqəli pozuntular üçün kriteriyalar formalaşdırıldı. Bu meyarlar, autizmin simptomlarının sistematik qiymətləndirilməsinə və diaqnozun dəqiqləşdirilməsinə xidmət edirdi. ICD-də də oxşar tənzimləmələr tətbiq olunaraq, autizmlı fərdlərin təsnifatı genişləndirildi.

Son illərdə, autizmin tək bir xəstəlik kimi deyil, geniş bir spektr kimi qiymətləndirilməsi qəbul edilmişdir. Bu yanaşma, fərqli səviyyələrdə funksional qabiliyyətə malik olan autizmlı fərdlərin eyni kateqoriyaya daxil edilməsi ilə nəticələnir. DSM-5-də "autizm spektr pozuntusu" termini bu dəyişikliklərin əsasını təşkil edir. (6. Səh 33)

Genetik və Bioloji Araşdırmalar nəticəsində müasir dövrdə autizmin genetik və bioloji əsasları geniş tədqiq olunur. Genetik amillərin və nevroloji inkişafın autizmdə oynadığı rolunu anlamaq üçün molekulyar səviyyədə tədqiqatlar aparılır. Bu, autizmin müalicəsi və erkən diaqnostikası üçün yeni yanaşmaların inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarır. [1]Psixologiya, neyrobiologiya, genetika və sosial elmlərin birləşdirilməsi ilə autizmin kompleks təbiəti daha dərinlən araşdırılır. Müxtəlif sahələrdən olan mütəxəssislərin əməkdaşlığı, autizmin səbəbləri, inkişaf mərhələləri və terapiya metodlarının effektivliyi barədə daha əhatəli nəticələr əldə etməyə imkan verir. Eyni zamanda texnologiyanın da rolu əvəz edilməzdir. Virtual reallıq, süni intellekt və digər qabaqcıl texnoloji vasitələr, autizmlı uşaqların diaqnostikası və müdaxilə proqramlarında istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu yanaşmalar, fərdi inkişaf planlarının tərtib edilməsində və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsində yeni perspektivlər açır.

Autizmin tərfi və inkişaf tarixi, bu sahədə aparılan elmi araşdırmaların və tətbiq olunan metodların zamanla necə dəyişdiyini göstərir. İlk klinik müşahidələrdən başlayaraq, müasir diaqnostik meyarların formalaşdırılması və interdisiplinar tədqiqatların həyata keçirilməsi, autizmin daha dərin və genişmiqyaslı anlaşılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu inkişaf,

yalnız autizmlı uşaqların, həm də onların ailələrinin həyat keyfiyyətini artırmaq və cəmiyyətin daha inklüziv olması istiqamətində atılan addımları təmsil edir.

Bu mətn, autizmin elmi təhlilinə sistematik yanaşmanın və zamanla baş verən metodoloji dəyişikliklərin necə formalaşdığını nümayiş etdirir. Gələcək tədqiqatlar, autizmin bioloji, psixoloji və sosial aspektlərinin daha geniş və dərin təhlili üçün yeni metod və yanaşmaların inkişaf etdirilməsinə yönələcəkdir.

Autizm spektr pozuntusu ilə yaşayan uşaqların qarşılaşdıqları problemlər çoxşaxəlidir və onların gündəlik həyat keyfiyyətinə, sosial inteqrasiyasına və ümumi inkişaf prosesinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu problemlər əsasən üç əsas sahəyə bölünə bilər: ünsiyyət və dil inkişafı, sosial qarşılıqlı əlaqə və davranış problemləri. Hər bir sahə fərqli aspektlərə malik olub, uşaq və ailə üzərində müxtəlif təsirlərə səbəb olur.

Autizmlı uşaqlarda nitq inkişafında gecikmə və ya məhdud lüğət istifadə halları tez-tez müşahidə olunur. Bu vəziyyət onların sosial ünsiyyətdə iştirakını çətinləşdirir.

Göz kontaktından qaçınma, jest və mimikaların az və ya qeyri-adekvat istifadəsi, uşaq üçün emosiyaları və fikirləri ifadə etməkdə çətinlik yaradır. Dil və simvolik oyunun inkişafı autizmlı uşaqlarda əhəmiyyətli dərəcədə geri qala bilər. Bu da onların sosial bacarıqlarının və ünsiyyət strategiyalarının formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Autizmlı uşaqlar tez-tez başqalarının emosiyalarını anlamaqda və onlara uyğun reaksiya verməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, onların sosial münasibətlər qurmasını və emosional yaxınlıq yaratmasını çətinləşdirir. Sosial mühitlərdə, məktəb və ya uşaq bağçasında qrup oyunları və fəaliyyətlərdə iştirak səviyyəsi aşağı ola bilər. Bu, uşağın cəmiyyətə inteqrasiyasını və özünü ifadə etmə qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Sosial qarşılıqlı əlaqə çətinlikləri, bəzən uşağın özünü təcrid etməsinə və ictimai fəaliyyətlərdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Bu isə uzunmüddətli sosial bacarıqların inkişafını mənfi təsir. Autizmlı uşaqlar arasında müəyyən hərəkətlərin (məsələn, əllə çırpma, fırlanma) təkrarlanması, rutinlərə bağlı qalma və dəyişikliklərə qarşı müqavimət kimi davranışlar müşahidə olunur.

Bu davranışlar onların ətraf mühitə adaptasiya olmasını çətinləşdirə bilər. İşıq, səs, toxunma kimi sensor stimullara qarşı həssaslıq, bəzən uşağın gündəlik fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır. Həddindən artıq və ya az reaksiya, sensor integrasiyası problemlərinə işarə edir. Emosiyaların ifadəsində və tənzimlənməsində çətinliklər, bəzən davranışlarda ani dəyişikliklər, hirs və ya aşırı reaksiya kimi problemlərə səbəb olur. Bu isə mühitə və insanlarla münasibətdə əlavə çətinliklər yaradır. Autizmlı uşaqların əsas problemləri, onların inkişafı, sosial integrasiyası və emosional sabitliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlərin erkən diaqnostikası və uyğun müdaxilə proqramlarının tətbiqi, uşağın potensialını maksimum səviyyədə üzə çıxarmaq və həyat keyfiyyətini artırmaq üçün vacibdir. Eyni zamanda, ailə və mütəxəssislərin əməkdaşlığı, sosial-psixoloji və davranış problemlərinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Gələcək tədqiqatlar və təcrübələr, bu problemlərin daha dərinlən təhlili və səmərəli müdaxilə strategiyalarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində yönəldilməlidir. Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətləri onların gündəlik həyatına, sosial qarşılıqlı əlaqələrinə və emosional vəziyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlər, autizmlı uşaqların sosial mühitdə necə davrandığını, emosiyalarını necə ifadə etdiyini və cəmiyyətə necə integrasiya olduqlarını anlamaqda əsas rol oynayır. Müxtəlif elmi tədqiqatlar, autizmlı uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin onların inkişaf strategiyalarının və terapiya proqramlarının təyin olunmasında vacib əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Autizmlı uşaqlar tez-tez sosial ünsiyyət qurmaqda çətinliklər yaşayırlar. Göz kontaktının azlığı, jest və mimikaların qeyri-adekvat istifadəsi kimi hallar onların digər insanlarla səmərəli əlaqə qurmasına mane olur. Bu vəziyyət, dostluq və qrup daxilində fəaliyyətlərdə iştirak səviyyəsinin aşağı olmasına gətirib çıxara bilər. Sosial qarşılıqlı əlaqələrdə yaranan çətinliklər, autizmlı uşaqların uzunmüddətli münasibətlər qurmasına və bu münasibətləri davam etdirməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Onlar üçün qarşılıqlı etibar və emosional yaxınlıq qurmaq əlavə çətinlik

yaradır. Autizmlı uşaqların sosial integrasiyası, məktəb, uşaq bağçası və digər icma mühitlərində özünü göstərir. Onların qrup oyunlarına, dərs fəaliyyətlərinə və sosial tədbirlərə integrasiyası çox vaxt fərqli müdaxilə proqramları və xüsusi dəstək tələb edir.

Sosial-psixoloji baxımdan, autizmlı uşaqlar tez-tez cəmiyyət tərəfindən fərqlilikləri səbəbindən stiqma ilə üzləşirlər. Bu isə onların özünə inamını zəiflədə və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə çətinlik yarada bilər. Ailə, müəllim və mütəxəssislərin dəstəyi, bu stiqmanın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Autizmlı uşaqlar emosiyalarını ifadə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Onlar, sevinci, kədəri və ya hirs kimi emosiyaları, həm verbal, həm də qeyri-verbal yollarla tam şəkildə ifadə etməyə bilər. Bu, onların ətrafdakı insanlarla emosional əlaqə qurmasını məhdudlaşdırır. Başqalarının emosional vəziyyətlərini anlama və onlara uyğun reaksiya vermək də autizmlı uşaqlar arasında problemlərlə müşahidə olunur. Empatiya səviyyəsinin aşağı olması, onların sosial qarşılıqlı əlaqələrdə iştirakını və dostluq münasibətlərini təsir edir. Sosial qarşılıqlı əlaqə zamanı və ya yeni mühitə adaptasiya olunarkən yaranan stres, autizmlı uşaqlarda anksiyete və emosional narahatlıq kimi hallara səbəb ola bilər. Bu emosional tənzimləmə çətinlikləri, bəzən ani və ya uyğunsuz reaksiya şəklində özünü göstərir. Emosional tənzimləmə problemləri, tez-tez davranış pozuntularına (məsələn, təkrarlanan davranışlar, agresivlik və ya özünü təhlil) səbəb olur. Bu hallar, uşağın ətraf mühitə və insanlarla qarşılıqlı əlaqəsini daha da çətinləşdirir.

Autizmlı uşaqların gündəlik həyat fəaliyyətləri (məsələn, geyinmə, yemək və şəxsi gigiyena) müəyyən çətinliklərlə müşahidə edilir. Bu sahədəki inkişafın geridə qalması, onların müstəqil yaşama və özünə qulluq bacarıqlarının formalaşmasına mane ola bilər. Rutinlərin və sabit mühitin əhəmiyyət kəsb etdiyi autizmlı uşaqlar, gözlənilməz dəyişikliklərə qarşı müqavimət göstərə bilərlər. Bu, onların sosial və emosional inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynayır və hər hansı dəyişikliklərə uyğunlaşma prosesini çətinləşdirir. Sosial bacarıqların inkişafında, rollu oyunlar və sosial hekayələr kimi metodlar mühüm yer tutur. Autizmlı uşaqlar

üçün bu cür fəaliyyətlər, onların sosial qarşılıqlı əlaqə və emosional ifadə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün vacibdir. İnküziv təhsil proqramları və xüsusi təlim metodları, autizmlı uşaqların sosial bacarıqlarını artırmaq və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Autizmlı uşaqların sosial-psixoloji inkişafında ailə və təhsil müəssisələrinin rolu böyükdür. Valideynlərin və müəllimlərin maarifləndirilməsi, uşağın emosional və sosial problemlərinin erkən aşkarlanması və aradan qaldırılması üçün vacibdir. Dəstək qrupları, mütəxəssislərin rəhbərliyi və inküziv təlim yanaşmaları, autizmlı uşaqların potensialını maksimum səviyyədə reallaşdırmağa kömək edir. (9. Səh 62)

Nəticə

Autizmlı uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, onların sosial münasibətlərinin, emosional ifadələrinin və gündəlik həyat fəaliyyətlərinin formalaşmasında əsas amilləri təşkil edir. Sosial qarşılıqlı əlaqə çətinlikləri, emosional tənzimləmə problemləri və adaptiv davranışlarda müşahidə olunan çətinliklər, onların cəmiyyətə inteqrasiyasına və şəxsi inkişafına təsir edir. Bu problemlərin erkən diaqnostikası və müvafiq müdaxilə proqramlarının tətbiqi, autizmlı uşaqların potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Gələcək tədqiqatlarda, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin daha dərindən araşdırılması və praktiki müdaxilə metodlarının təkmilləşdirilməsi bu sahənin əsas istiqamətləri arasında yer alır. Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların inkişafında və cəmiyyətə inteqrasiyasında reabilitasiya və dəstək yanaşmaları mühüm rol oynayır. Bu yanaşmaların məqsədi uşağın sosial, emosional və kognitiv qabiliyyətlərini artırmaq, gündəlik həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və ailələrə psixoloji dəstək verməkdir. Müxtəlif terapiya və təhsil metodlarının kombinasiyası vasitəsilə uşaqların potensialının maksimum dərəcədə həyata keçirilməsi hədəflənir. Erkən diaqnostika, autizmin simptomlarının ilkin mərhələdə aşkarlanması və dərhal müdaxilə tədbirlərinin tətbiqi vasitəsilə, uşağın inkişaf potensialının qorunmasına və gələcəkdə yaranacaq çətinliklərin qarşısının alınmasına şərait yaradır.

Uşağın dil, sosial və hərəkət qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, sensor inteqrasiya problemlərini aradan qaldırmaq və emosional tənzimləmə bacarıqlarını artırmaq. ABA (Tətbiqi Davranış Analizi) kimi metodlar vasitəsilə uşaqların davranış nümunələri, təkrarlanan və adaptasiya olunmayan hərəkətləri müəyyən-ləşdirilərək, pozitiv davranışların inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi proqramlar hazırlanır. Bu terapiya növü, uşaqların sosial bacarıqlarını və özünə inamını artırmaqda, eyni zamanda onların gündəlik fəaliyyətlərə inteqrasiyasını asanlaşdırmaqda effektiv rol oynayır. Hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri və ehtiyaclarına uyğun hazırlanan dərs proqramları, onların kognitiv və sosial bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Strukturlaşdırılmış dərs planları, vizual təlim vasitələri, sosial hekayələr və rollu oyunlar kimi metodlardan istifadə edilir. Autizmlı uşaqların tipik inkişaf göstərən həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil alması, sosial qarşılıqlı əlaqələrin inkişafını təşviq edir. İnküziv sinif otaqları, müəllimlərin xüsusi təlimi və psixoloji dəstək xidmətləri, uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Uşaqların sensor yüklənmə və ya həssaslıq problemlərini aradan qaldırmaq üçün xüsusi hazırlanmış terapiya proqramları tətbiq olunur. Bu terapiyada sensor stimulların düzgün inteqrasiyası və fərqli sensor məlumatların işlənməsi nəzərdə tutulur. Sensor oyunlar, fizioterapiya və adaptiv idman vasitələri ilə uşağın sensor sisteminin tarazlaşdırılması hədəflənir. Uşağın qavrayış və motor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş terapiya metodları, məsələn, musiqi və incəsənət terapiyası, hərəkət oyunları və interaktiv təlim metodları tətbiq olunur.

Bu metodlar, uşağın diqqətini cəmləmək və koordinasiya qabiliyyətini artırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Ailə, autizmlı uşağın həyatında əsas dəstək sistemidir. Valideynlərin mövzuda maarifləndirilməsi, onların uşağın inkişaf mərhələlərini və davranış xüsusiyyətlərini anlamaqda mühüm rol oynayır. Uşağın gündəlik həyatında tətbiq oluna biləcək davranış terapiyası texnikaları, ünsiyyət üsulları və emosional dəstək metodları üzrə təlimlər təşkil olunur. Uşağın və ailənin psixoloji rifahının

qorunması üçün mütəmadi psixoloji məsləhət xidmətləri göstərilir. Stressin idarə edilməsi, emosional tənzimləmə, sosial adaptasiya və ailə arasında səmərəli ünsiyyətin təşviqi üçün qrup və fərdi terapiya seansları keçirilir. Autizmlı uşaqların bir araya gələrək sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməsi, onların ünsiyyət və əməkdaşlıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Qrup oyunları, sosial hekayələr və interaktiv məşğələlər vasitəsilə uşaqlar, bir-birinin emosional və sosial ehtiyaclarına cavab verməyi öyrənirlər.

Uşaqların gündəlik həyatda qarşılaşdıqları sosial vəziyyətlərdə düzgün reaksiya vermə bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Rollu oyunlar, simulyasiya məşğələləri, sosial hekayələr və xüsusi olaraq hazırlanmış interaktiv proqramlar vasitəsilə sosial bacarıqların möhkəmləndirilməsi təmin edilir. Reabilitasiya və dəstək yanaşmaları, autizm spektr pozuntusu olan uşaqların həyat keyfiyyətini artırmaq, onların sosial və emosional inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli vasitələrdir. Erkən müdaxilə, xüsusi təhsil proqramları, sensor və qavrayış terapiyaları, ailə dəstəyi və qrup terapiyası kimi metodların kombinasiyası vasitəsilə uşaqların fərdi potensialı maksimuma çatdırılır. Gələcək tədqiqatlar və təcrübələr, bu sahədə daha səmərəli müdaxilə strategiyalarının

inkişaf etdirilməsi və praktik tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində vacib addımlar atmağa imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov, F. Autizmlı uşaqlar üçün təlim strategiyaları. Bakı-2021: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əlizadə, A. Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların psixoloji inkişafı. Bakı-2015: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Əliyev, A. Autizm və ailə psixologiyası. Bakı-2016: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Hacıyev, M. Uşaq psixologiyası və autizm. Bakı-2018: Psixologiya Nəşriyyatı.
5. Quliyev, K. Autizm və cəmiyyət: Sosial adaptasiya problemləri. Bakı-2022: Elm və Təhsil.
6. Məmmədov, S. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili. Bakı-2020: Təhsil Nəşriyyatı.
7. Rzaeva, G. Autizm və erkən diaqnostika. Bakı-2017: Psixologiya Nəşriyyatı.
8. Семенович, А. В. (2007). Коррекционная работа с детьми с аутизмом. СПб.: Речь.
9. Wing, L. (1996). The Autistic Spectrum: A Guide for Parents and Professionals. UCL Press.
10. Rogers, S. J., & Dawson, G. (2010). Early Start Denver Model for Young Children with Autism. The Guilford Press.

Natavan Yadulla KARAMOVA

Western Caspian University,
Associate Professor, Department of Psychology and Social Work, PhD in Psychology
E-mail: natavan.karamova@wcu.edu.az

Sujayat Ali GURBANOVA

Western Caspian University,
Master's student of the Department of Psychology and Social Work
E-mail: sucayetqurbanova3@gmail.com

MAIN PROBLEMS OF CHILDREN WITH AUTISM AND THEIR SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

Summary

Autism is one of the most common psychological disorders in early childhood. Its symptoms can be observed at an early age. In most cases, it is detected between 12-36 months. This diagnosis is observed more often in boys. Children with autism have difficulties in social relationships, the emotional sphere and mutual communication. They have a weak sense of empathy, have difficulty understanding the behavior and emotions of other people. Thus, their social relationships and

participation in group activities are also limited. At the same time, such children are prone to repetitive and stereotyped behavior, and are overly sensitive to changes. As a result of research, it has become clear that it is possible to correct the social skills and psychological development of children through early diagnosis and proper psychological intervention. Consequently, understanding the socio-psychological characteristics of children with autism, taking an individual approach to them, and supporting their development are important for their integration into society.

In this article, we will examine the main problems of children with autism and their socio-psychological characteristics.

Keywords: autism spectrum disorder, socio-psychological characteristics, education, correction

Натаван Ядулла КЕРЕМОВА

Западно-Каспийского университета,
Доцент кафедры психологии и социальной работы к.психол.н.
E-mail: natavan.karamova@wcu.edu.az

Суджаят Али ГУРБАНОВА

Западно-Каспийский университет,
Магистрант кафедры психологии и социальной работы
E-mail: sucayetqurbanova3@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Резюме

Аутизм - одно из самых распространенных психологических расстройств в раннем детском возрасте. Его симптомы можно наблюдать в раннем возрасте. В большинстве случаев он выявляется в возрасте от 12 до 36 месяцев. Этот диагноз чаще наблюдается у мальчиков. Дети с аутизмом испытывают трудности в социальных отношениях, эмоциональной сфере и взаимном общении. У них слабо развито чувство эмпатии, они испытывают трудности в понимании поведения и эмоций других людей. Таким образом, их социальные отношения и участие в групповых мероприятиях также ограничены. В то же время такие дети склонны к повторяющемуся и стереотипному поведению, а также чрезмерно чувствительны к изменениям. В результате исследований стало ясно, что коррекция социальных навыков и психологического развития детей возможна посредством ранней диагностики и правильного психологического вмешательства. Следовательно, понимание социально-психологических особенностей детей с аутизмом, индивидуальный подход к ним и поддержка их развития важны для их интеграции в общество.

В этой статье мы рассмотрим основные проблемы детей с аутизмом и их социально-психологические особенности.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, социально-психологические характеристики, образование, коррекция

Daxil olub: 18.11.2025